

23, 11/20
11-15

ARXITEKTURA TARIXI

25.11.2018
8-15
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT ARXITEKTURA QURILISH INSTITUTI

SH. ABDULLAYEV

ARXITEKTURA TARIXI

I QISM

Umumjahon san'ati:

Ibtido, Qadimgi davr, O'rta asrlar

*Cho'pon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2018*

UDK 72.03(075)

BBK 85.11ya

A 15

Taqrizchilar:

Fatxullayev R.S. — san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent;

Mamatmusayev T.Sh. — arx. f.n., dotsent

Mas'ul muharrir: *Rahimova Sh.A.*

Abdullayev, Sh.

A 15

Arxitektura tarixi [Matn]: Q. I/o'quv qo'llanma/Sh. Abdullayev/
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: Cho'lpon nomidagi
NMIU, 2018. — 276 b.

ISBN 978-9943-5380-3-0

Arxitektura san'at turi sifatida insonni o'rab turgan borliqni estetik ravishda shakllantiradi, jamiyat g'oyalarini badiiy obraz orqali ifoda etadi. Obrazli ifoda sifatida arxitektura o'zining ko'p asrlik tarixi davomida har doim tasviriy va amaliy-bezak san'ati bilan hamjihatlikda rivojlangan. O'quv qo'llanmaning birinchi qismi umumjahon Ibtido, Qadimgi davr va O'rta asrlar san'atiga bag'ishlangan.

Qo'llanma mashg'ulotlarning qisqacha dasturi, barcha mavzular bo'yicha rejali konspekt, tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati va seminar mashg'ulotlar mavzularidan tashkil topgan. Yigirma yettita mavzuning barchasi rejali konspekt ko'rinishda bo'lib, har bir o'tilgan mavzudan so'ng sahifalari bilan ko'rsatilgan adabiyotlar ro'yxati ilova qilinadi.

Qo'llanma arxitektura yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan bo'lib, undan shu sohaga qiziquvchilar ham foydalanishi mumkin.

UDK 72.03(075)

BBK 85.11ya

ISBN 978-9943-5380-3-0

© Sh. Abdullayev, 2018

© Cho'lpon nomidagi NMIU, 2018

UMUMJAHON SAN'ATI TARIXI. TASVIRIY SAN'AT VA ARXITEKTURA

(Ibtido, Qadimgi davr, O'rta asrlar)

♦ 1-mavzu.

San'at tur va janrlari. Arxitektura soha va turlari

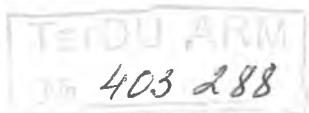
Tayanch iboralar: san'at ta'rif, tushunchasi. San'at va uning kelib chiqishi, maqsadi, ifoda vositalari va vazifalari. Tur va janrlari. Arxitektura soha va turlari.

San'atning yuzaga kelishi insonning obyektiv voqelik to'g'ri-sidagi bilimlarining chuqurlashishiga, o'z ajdodi tajribalaridan bahramand bo'lishga olib keldi.

San'atning inson faoliyatidan mustaqil soha sifatida ajrab chiqishi XV asrga — Yevropada Uyg'onish davriga to'g'ri keladi. San'at deb, voqelikni estetik talablar yoki go'zallik qonuniyatlari asosida badiiy aks ettirishga yo'naltirilgan faoliyat tushuniladi.

XX asrdan, ya'ni ilm-fanning tezkor rivojlanish jarayonida insonning san'atga munosabati ham o'zgardi. Endilikda yuqoridagi izohlarga qo'shimcha ravishda «san'at» tushunchasi borliqni anglashning bir shakli sifatida ham namoyon bo'ldi. Real borliqni tushunish, tafakkur etishda san'atning imkoniyatlari ilmiy anglashdan qolishmaydi. Dunyoni tushunishda ilm qat'iy va bir ma'noli tushunchalarga asoslansa, san'at borliqni badiiy obrazlarda ifodalaydi. Avvallari, inson faoliyatining barcha sohalaridagi yuksak mahorat, iste'dod ham «san'at» deb tushunilgan. «San'atingizga qoyilman» so'z birikmasi hozirgi kunda ham a'lo darajada bajarilgan faoliyatga nisbatan qo'llaniladi.

Ilmiy nuqtayi nazardan san'at deb, inson tomonidan real borliqni o'zlashtirib, uni badiiy obraz shaklida ifodalashga aytiladi. San'at asari esa insoniyatning tarixiy-madaniy tajribasi asosida amalga oshirilgan konkret badiiy ijod mahsuli hisoblanadi. Badiiy obraz asarga faqat borliqning tashqi ko'rinishini ko'chirish bilan

emas, balki san'atkorning borliqqa ijodiy munosabati bilan belgilanadi.

San'at turlari. San'at turlari juda keng bo'lib, shartli ravishda — fazoviy san'at turlari va vaqtli san'at turlariga bo'linadi. Fazoviy yoki uch o'lchamli san'at turlariga o'lchami (bo'yi, eni, hajmi) bor rang-tasvir, grafika, haykaltaroshlik, amaliy san'at va arxitektura kiradi. Ma'lum bir vaqt mobaynida rivojlanadigan turlariga esa musiqa, teatr, kino, adabiyot va h.k kiradi. Soha xususiyatlaridan kelib chiqqan holda mazkur kursda bizlar arxitektura san'atiga yaqin bo'lgan tasviriy san'at va amaliy san'at namunalari turlari, janrlari va tarixini o'rganamiz.

Inson his-tuyg'ulari, voqea va hodisalar haqidagi tasavvur va xayollarini chiziqlar, ranglar, oq-qora bo'yoqlarda, hajmli yoki hajmsiz, rangli yoki rangsiz shakllarda biror yuza yoki makonda aks ettirish san'atiga tasviriy san'at yoxud obrazlar tasviriyoti san'ati deyiladi. Mazkur tushuncha rang-tasvir, grafika va haykaltaroshlikning turli ko'rinishlarini birlashtiradi.

Tasviriy san'at asarlari tanlangan materiallar (ashyolar), tasvirlash vositalariga qarab, **grafika, rang-tasvir, haykaltaroshlik** turlariga ajratiladi. Bu san'atning har uch turi o'zaro bir-biri bilan bog'liq, lekin ularning har birining o'ziga xos tomonlari, maxsus xususiyatlari, tarixi bor.

Grafika va uning turlari. Tasviriy san'atning keng tarqalgan va eng ommabop turi grafika san'ati hisoblanadi. Bu san'atga biz har kuni va har qadamda duch kelamiz. Oddiy qora qalamda chizilgan surat, kitobning ichki va tashqi tomoniga ishlangan turli badiiy chizma va bezak rasmlar, yo'l chiptasidan tortib, murakkab rasmiy pul va lotereya qog'ozlari, plakat, etiketka, o'rama (upakovka), markalar shu san'atning turli ko'rinishlari hisoblanadi. «Grafika» iborasi yunoncha «graphike», «grapho» so'zlaridan olingan bo'lib, yozaman, chizaman, rasm ishlayman mazmunini anglatadi. Bu ibora dastlab yozuv va husnixatga nisbatan ishlatilgan, XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib uning mazmuni kengayib, o'z ichiga rasm san'atiga asoslangan qalamtasvir va bosma tasvir (gravyura san'atining turli ko'rinishlari)ni olib o'zining maxsus xususiyatlarini va chegarasini belgiladi.

Grafika san'ati o'zining mazmuni va bajaradigan vazifasiga ko'm qator turlarga ajraladi.

Bular: 1) kitob-gazeta va jurnal grafikasi; 2) amaliy (yoki sanoat) grafika; 3) plakat; 4) dastgohli grafika hisoblanadi.

Kitob, gazeta-jurnal grafikasi. Bosmadan chiqayotgan jami kitoblar, gazeta-jurnallarning bezaklari, ularga tanlangan harflardan tortib, muqova rangigacha, ichki qismidagi chizma va rasmlar grafikaning shu turiga kiradi. Kitob, gazeta-jurnallarga ishlangan rasm, chizma va bezaklarning vazifasi shu kitob yoki gazeta-jurnalning mazmunini o'quvchiga yetkazib berish hisoblanadi va ularning mohiyati bilan bog'liq bo'ladi.

Amaliy (yoki sanoat) grafikasi. Amaliy (yoki sanoat) grafika ham kundalik turmushda ko'p ishlatilgan turli yo'l chiptalari, lotereya va pul qog'ozlari, sanoat buyumlari qutilari yuzasiga yopishtirilgan turli yozuv va rasmlar, har xil etiketkalarni o'z ichiga oladi. Ular buyum yoki mahsulotning mazmunini, mohiyatini tezroq tushunib olishga ko'maklashadi. Turli taklif qog'ozlari, yorliqlar ham shu san'at turiga mansub bo'lib, ularning hammasi rassom tomonidan ishlanadi va muomalaga kiritiladi.

Plakat. Plakat (nem. «plakat», frans. «placard» — so'zidan olingan bo'lib, e'lon, afisha, yopishtirish, ilib qo'yish ma'nosini anglatadi). Plakat deyilganda ko'proq rassom ishlagan asl nusxa asosida poligrafiya uslubida ko'p nusxada bosib chiqarilgan nusxalar nazarda tutiladi. Unda tasvir va yozuv (matn)lar orqali davrning muhim voqealari o'z ifodasini topadi. Plakat mavzusi keng bo'lib, kundalik turmush yangiliklarini, uning yutuq va kamchiliklari, xalqaro hayotda sodir bo'layotgan muhim voqea va hodisalarini aks ettiradi. Ular maishiy, siyosiy yo'nalishda realistik yoki satirik uslubda ishlanishi mumkin. Plakat o'z mazmuni va maqsad-vazifalariga qarab siyosiy, maishiy, hajviy, shuningdek, instruktiv plakatlarga ajraladi.

Dastgoh grafika. Dastgohli grafika san'atning biror turi bilan bog'liq bo'lmay, o'zida mustaqil g'oya va fikrlarni bayon qiladi. Turli manzaralar, odamlar qiyofasi, voqea-hodisalar grafikaning tasvir va ifoda vositalari orqali ochib beriladi. Grafika asarlari o'zining ishlanish uslubiga qarab qalamtasvir (risunok), gravyura,

(ksilografiya, litografiya va ofort) deb yuritiladi. *Qalamtasvirga* qoʻlda ishlangan barcha rasmlar (tasvirlar) kiradi. Bu rasmlar oddiy qora qalam, pero, ruchka, moʻyqalamda ishlanishi mumkin. Grafikaning biror moslama orqali qogʻozga tushirilgan nusxalarini *gravyura* deb atashadi.

Bunda, odatda, biror yuzaga, masalan, yogʻoch yuzasiga rasm oʻyib ishlab olinadi, soʻngra shu yuzaga boʻyoq surilib, u qogʻoz sathiga tushiriladi. Shunda oʻyilgan joylar, chiziqlar oq qolib, oʻyilmagan joylari esa berilgan boʻyoq (masalan, qora) rangida qoladi. Shu hosil boʻlgan tasvirni *gravyura* deyiladi. Gravyura fransuzcha soʻz boʻlib, «oʻymoq» mazmunini bildiradi. Agar *gravyura* yogʻochdan tushirilgan boʻlsa, bu grafika asarini *ksilografiya* yoki *yogʻoch* *gravyurasi* deb ham ataladi (*ksilos* — *yogʻoch*). Tasvir tosh yuzasiga oʻyib ishlansa — *litografiya* (*litos* — tosh) deyiladi. Agar tasvir linolium yuzasiga chizilgan tasvirdan tushirilgan boʻlsa, u holda bu *gravyurani linogravyura* deb nomlanadi, agar rasm temir (alumin, mis) kabi materiallar yuzasidan tushirilgan boʻlsa, uni *ofort* deb yuritiladi.

Rang-tasvir va uning turlari. Rang-tasvir deb rangli ashyo-materialda (boʻyoqlar — akvarel, moyboʻyoq, tempera, guash, yelim boʻyoq va b., rangli tosh, shisha va va h.k.) biror yuzaga (qogʻoz, mato, taxta, devor va b.) ishlangan rassom asariga aytiladi. Rang-tasvir asarlari bajaradigan vazifasi, uslubi va koʻrinishiga qarab *monumental rang-tasvir*, *dastgoh rang-tasvir*, *dekorativ (bezak) rang-tasvir*, *ikona*, *miniatura*, *diorama*, *panorama* turlariga ajratiladi.

Monumental (mahobatli) rang-tasvir. Meʼmorchilik sanʼati bilan bogʻliq boʻlgan rang-tasvir asarlarini monumental (mahobatli) rang-tasvir deb ham yuritiladi. Monumental rang-tasvir meʼmorchilik majmuyida maʼlum miqdorda bezak vazifasini oʻtaydi, shuning uchun ham u monumental-dekorativ rang-tasvir deb ham yuritiladi.

Dekorativ rang-tasvir. Dekorativ rang-tasvir meʼmorchilik va amaliy sanʼat bilan bogʻliq boʻlib, asosan, bezash vazifasini oʻtaydi (dekorativ soʻzining maʼnosi ham lotincha bezash demakdir). Ishlatiladigan buyumlarning goʻzal boʻlishi uchun bu sanʼatdan

foydalaniladi. Teatr, kino dekoratsiyalari ham shu san'at ko'rinishlaridan.

Dastgohli rang-tasvir. Dastgohli rang-tasvir deyilganda maxsus yasalgan ramkaga tortilgan mato ustiga ishlangan rassom asari nazarda tutiladi. U molbert deb ataladigan alohida dastgohda ishlangani va shu holda namoyish etilgani uchun ham shunday nomlanadi. Dastgohli rang-tasvir monumental va dekorativ rang-tasvirdan farqlanib, biror san'atga bog'liq bo'lmaydi va mustaqil idrok etiladi.

Miniatura. Bugungi kunda miniatura deyilganida kichik hajmda nafis ishlangan tasviriy san'at asarlari nazarda tutiladi. Qutichalar, katta bo'lmagan yuzalarga lok, moybo'yoq, temperada ishlangan kichik hajmli rasmlar rang-tasvirning shu turiga kiradi va lok miniaturasi deyiladi. Kitob bezagi unsurlari-illustratsiyalar, insiallar, zastavka, xotima miniaturaning keng tarqalgan turlaridan hisoblanadi, ularni ko'pincha *kitob miniaturasi* tarkibiga kiritiladi.

Miniatura bir tomondan kitob bilan bog'liq holda uning ajralmas qismi sifatida ishtirok etsa, ikkinchi tomondan u amaliy san'at buyumlarining bezagi sifatida qo'llanilishi hamda mustaqil rang-tasvir turi sifatida ishlatilishi mumkin. Miniatura rang-tasvirning dastgoh turi sifatida o'zida mustaqil g'oya va mazmunni ifodalaydi. Bunga lok miniaturasi, kichik hajmdagi yuzaga (qog'oz, teri, yog'och va h.k.) ishlangan va mustaqil g'oyani ifodalovchi tasvirlar, rasm kompozitsiyalari, medalonlarga ishlangan portretlar kiradi.

Diorama (grek. *dia* — orasidan, orqali va *horama* — ko'rinish, tomosha), xona ichida devori bilan yarim aylana ichiga ishlangan old tomoni turli buyum va ularning mulyajlari bilan to'ldirilgan rang-tasvir asari.

Panorama (grek. *Pan* — hammasi va *horoma* — ko'rinish, tomosha), butun xona ichida aylana ichiga tortilgan lentasimon yuzaga ishlangan va old tomonlari butafor va real buyumlar bilan to'ldirilgan hamda markazdan turib aylanib ko'rishga mo'ljallangan tasviriy san'at — rang-tasvir asari. Odatda, bunday asarlar dumaloq zal ichiga ishlangan bo'lib, zal o'rtasiga ishlangan ko'rish maydonchasidan kuzatish, idrok etishga mo'ljallangan. Panoramaning birinchi namunasi XVIII asrda irland rassomi R. Barker tomo-

nidan Edinburgda ishlangan. XIX asrga kelib, bu san'at Yevropa mamlakatlarida keng yoyildi. Uning mashhur namunalaridan biri rus rassomi Frans Ruboning 1912-yili ochilgan «Borodino jangi» panoramasidir.

Mahobatli rang-tasvir turlari. Mahobatli rang-tasvir asarlari ishlatilgan ashyolar va uslubiga qarab devoriy rasm, *freska* (*al-freska*), *mozaika*, *vitraj*, *panno*, *plafon*, *sgraffito* deb ataladi.

Devoriy rasm — *freska* (ital. *fresco* — yangi) to'g'ridan-to'g'ri devor sathidagi ohak bilan ishlov berilgan ho'l suvoq ustidan suv bo'yoqda yoki maxsus ishlov berilgan devor yuzasiga moybo'yoqda ishlanadi. Me'morchilik bilan bog'liq holda monumental kompozitsiyalar yaratish imkonini beruvchi *freska* devoriy rassomlikning asosiy usullaridan hisoblanadi. Odatda, ohak suvoqli yuza tez qurish xususiyatiga ega bo'lgani uchun rassomdan tezkor ishlashni talab qiladi. Agar rassomning mahobatli rang-tasviri yuzaga (devor yuzasi, pol yuzasi va h.k.) rangli toshlardan ishlangan bo'lsa, u *mozaika* deb yuritiladi. Bunday rang-tasvir rangli tosh, shisha, koshin (sirli sopol) parchalaridan biror qattiq yuzaga (devor, pol, taxta va h.k.) yelim, sement yoki shunga o'xshash bog'lovchi yordamida yuzaga terib yopishtiriladi.

Monumental rang-tasvir vitraj sifatida ham bajarilishi mumkin.

Vitraj (frans. *vitrage*, lot. *vitrum* — shisha, oyna). Rom yoki eshik ko'zlariga oyna yoki shunga o'xshash o'zidan nur o'tkazadigan materialda ishlangan naqsh yoki mavzuli kompozitsiya vitraj deyiladi. Qurilish amaliyotida bino old tomonining to'liq yoki qisman oynali ishlanishi ham vitraj deb yuritiladi.

Panno (frans. mato parchasi) — atrofi xoshiya bilan chegaralanib (ramkaga olinib), ichiga rassomlik (haykaltroshlik — bo'rtma tasvir — barelyef, gorelyef, yoki naqsh) kompozitsiyasi ishlangan devorning qismi yoki maxsus joyga (o'rindiqqa) mo'ljallab ishlangan rang-tasvir (haykaltaroshlik — bo'rtma tasvir, naqqoshlik, o'ymakorlik) kompozitsiyasi *panno* deyiladi.

Plafon fransuzcha so'z bo'lib, keng ma'noda xonaning teppa qismi, shiftiga ishlangan tasvir ma'nosini anglatadi.

Sgraffito (ital. *sgraffito* — tirnab o'yilgan) mahobatli rang-tasvirning yangi turlaridan hisoblanadi. U rang qo'shilgan ohakli

qum-suvoq yoki ohakli sement-suvoq bilan suvalgan yuza qatlamlarini kerakli rang qatlamigacha pichoqchalar yordamida kesib olish natijasida hosil bo'ladigan devoriy rasm turidir.

Haykaltaroshlik. Haykaltaroshlik tasviriyl san'atning boshqa turlari (grafika, rang-tasvir)dan o'zining *hajmi* bilan ajralib turadi. Hajm o'lchami — bu san'atning qaysidir bir ma'noda yutug'i ham hisoblanadi.

Stol ustiga qo'yiladigan haykalchalar, park va xiyobonlarga o'rnatilgan haykal va yodgorliklar, binolarning devorlari, tanga, nishon, medallarning yuzasidagi bo'rtma tasvirlar haykaltaroshlik san'atining turli ko'rinishiga kiradi.

Haykaltaroshlikning ikkinchi ko'rinishi qavariq yoki bo'rtma haykallar, odatda, biror yuzaga bo'rttirib ishlangan bo'ladi. Bunday haykallar *relyef* deb ataladi. Relyef fransuzcha yuza ma'nosini anglatib, odatda, bunday haykallar faqat bir tomondan ko'rishga mo'ljallangan bo'ladi. Mazkur haykaltaroshlik asarlarining dumaloq haykaltaroshlikdan farqi, unda kenglik, tabiat manzaralarining ko'rinishi ham aks etadi, hayotda sodir bo'ladigan voqealar ma'lum muhitda ko'rsatiladi. Shuning uchun bunday relyeflar ba'zan san'at tarixida perspektivali relyef deb ham yuritiladi. Relyef san'ati tasvirlanishi jihatdan biror-bir yuzadan boshlansa ham, ozmi-ko'pmi, albatta, hajmga ega bo'ladi. Tasvir hajmining baland-pastligiga qarab, relyef, o'z navbatida, *barelyef* (past bo'rtma), *gorelyef* (baland, do'ng bo'rtma) kabi turlarga ham bo'linadi.

Ko'p hollarda haykaltaroshlikni plastik san'at ham deb atashadi. Mazkur atama qadimgi yunonlardan olingan bo'lib, dastavval ular haykaltaroshlikni *plastos* (yunoncha yasalgan; yasaliy yaratilgan) deb atashgan.

Haykaltaroshlik turlari. Haykaltaroshlik asarlari ham tasviriyl san'atning boshqa turlari kabi o'zining bajaradigan vazifasi, mazmuniga qarab, qator turlarga bo'linadi. Bular:

- mahobatli (monumental) haykaltaroshlik;
- dastgoh haykaltaroshlik;
- dekorativ haykaltaroshlik;
- mayda plastika yoki terrakota.